

امانی قوم یهود در لسان قرآن

محدثه سادات موسوی.^۱

چکیده

در این پژوهش، به بررسی امانی یهود در لسان قرآن و روایاتی که ذیل آن مطرح شده می‌پردازیم و از آنجا که قوم بنی اسرائیل پیامبران بزرگی داشته است و نیز خداوند متعال در مسائل مختلفی، درباره یهود، در قرآن کریم سخن گفته است، شناخت یهود برای مسلمانان ضرورت دارد. در این پژوهش ابتدا معانی واژه امانی و سپس آیاتی که مشتمل بر امانی یهود است بیان گردیده و با مراجعه به تفاسیر مورد بررسی قرار گرفته است و در نهایت علل این امانی و پاسخ‌های خداوند متعال، ذکر گردیده؛ روش تحقیق در این مقاله به لحاظ هدف نظری است و به لحاظ محتوا توصیفی و در مواردی از تحلیل بهره گرفته شده و به لحاظ جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. خداوند متعال در آیاتی که آرزوهای یهود و بنی اسرائیل را بیان می‌نماید، علل این آرزوها را مسائلی چون، دنیا دوستی، خودبرتربینی، نژادپرستی و مسائلی از این قبیل، ذکر می‌کند تا علاوه بر شناساندن این قوم به مسلمین، عبرتی باشد برای مؤمنان مسلمان تا از آرزوهای همچون امانی یهود خود داری نمایند.

واژگان کلیدی: امانی یهود، آرزو، بنی اسرائیل، قوم یهود.

۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه حضرت زینب کبری (ع.ا.س)، @Mohadeseh_Sadat_1378 (آیدی ایتا).

مقدمه

دین یهود همانند دین اسلام یک دین الهی است و همچون اسلام پیامبران اولوالعزم برای آنها ارسال شده و کتب مقدس و آموزه‌های وحیانی در اختیار آنها قرار گرفته است، به عقیده بسیاری اولین دین سازمان یافته بشری دین یهود بوده است، اما این دین با گذشت زمان دچار تحریف شده و همین مسئله باعث شده که یهودیان ابتدا از پذیرش مسیحیت و در نهایت از پذیرش اسلام خودداری کنند. دین یهود دشمنی خود را از ابتدای بعثت پیامبر اسلام آغاز و تا کنون ادامه داده است.

با توجه به دشمنی دیرینه آن‌ها با مسلمانان و این که امروزه بیش از ۱۹٪ مردم دنیا یهودیان هستند و خداوند متعال بارها درباره آنها سخن گفته است، برای مسلمانان شناخت و عبرت قرار دادن اهمیت و ضرورت دارد و یکی از مسائلی که خداوند متعال در قرآن درباره بنی اسرائیل مطرح می‌کند، بحث امانی یهود است. با توجه به آن که این مسئله کمتر مورد بررسی قرار گرفته است لازم دیده شد که به طور مفصل در این زمینه پژوهش گردد.

در پژوهش حاضر، از علوم قرآنی، ادبیات عرب، تفاسیر معاصر و غیر معاصر، انسان‌شناسی، استفاده گردیده است.

نویسندگان جهان اسلام مسئله یهود را امری مهم بشمار آورده‌اند و درباره آن کتاب‌های بسیار نوشته و پژوهش‌های علمی فراوانی کرده‌اند، چرا که بخشی از مباحث تاریخ قرآن به بازگویی تاریخ یهود و بنی اسرائیل و بیان ویژگی‌های آن‌ها پرداخته است. از جمله کتبی که در این باره تألیف شده می‌توان موارد ذیل را نام برد: سیره نبوی به قلم ابن هشام، نقش آفرینی یهودیان مخفی در اسلام نوشته یوسف رشاد، اسرائیل فرزندی ناخوانده اثر بابک مصطفوی، دنیا بازیچه یهود به قلم سید محمد حسینی شیرازی، بنی اسماعیل، بنی اسرائیل و آخر زمان نوشته اسماعیل شفیعی سروستانی، نام برد که هر کدام به طور پراکنده درباره برخی ویژگی‌های یهود سخن گفته‌اند؛ همچنین پژوهش‌های علمی که در مبحث یهود انجام شده می‌توان، پایان‌نامه جناب آقای حمید هادوی مقدم تحت عنوان آخر زمان از دیدگاه یهود، بررسی ویژگی اخلاقی یهود در عصر پیامبر و نقش آنها در شبه‌ی تغییر قبله از منظر قرآن تألیف نصرت نیل ساز و زهره بابا احمدی، رقیه مددی، نام برد. مقالات مکتوب در این زمینه: گزارش‌های قرآن از یهودیان مدینه تألیف محمد علی ساطانی، واکاوی اندیشه‌ها، رفتارها و ویژگی‌های یهودیان در عصر بعثت پیامبر مکرّم اسلام ﷺ به پژوهش طیبه خیر اندیش، یهودیت و تأثیر آن بر تاریخ و تمدن جهان به قلم هاشم اندیشه، معناشناسی واژه‌های امانی و امنیه در بافتار آیات قرآن کریم نوشته فرهاد زینلی بهزادان که در آن فقط به معناشناسی آن پرداخته شده است، ویژگی‌های یهود در طول تاریخ از دیدگاه فریقین با تأکید بر سوره حشر تألیف لیلا احمدی و... نام برد. علاوه بر این ها مفسران شیعه و سنی درباره یهود و ویژگی‌های اخلاقی آن‌ها در طول تاریخ نظراتی داشته‌اند؛ اما ویژگی پژوهش حاضر با سایر

کتب و پژوهش‌های ارزنده و ارزشمندی که انجام شده، آن است که در مبحث امانی‌های یهود و علل این امانی و پاسخ‌های خداوند متعال، طبق آیات قرآن، به طور مجزا و مفصل پژوهش خاصی صورت نگرفته است، لذا لازم می‌آید که به طور خاص و مفصل به بحث امانی یهود که از جمله ویژگی‌های بنی اسرائیل محسوب می‌شود، بپردازیم.

پژوهش حاضر، ابتدا به تعریف و تبیین واژه امانی می‌پردازد و سپس امانی‌های بزرگ قوم یهود را ذکر کرده و در نهایت پاسخ‌های خداوند به این امانی‌ها را مطرح می‌کند.

۱. معنا شناسی واژه امانی

گام نخست برای هر پژوهشی بررسی و پرداختن به معانی، مشتقات و مفردات آن موضوع است. لذا لازم است در پژوهش حاضر به بررسی واژه امانی بپردازیم.

۱-۱. معنای لغوی

مَنَى ریشه کلمه اَمْنِیَّة است که یک بار در قرآن به کار رفته و جمع آن اَمَانِی است که پنج بار در قرآن دیده شده^۱ و به معنای شیء مورد آرزو است به عبارت دیگر صورت خیالی آرزو است که در ذهن آرزو کننده ایجاد می‌شود.^۲ به نظر جناب راغب اَمْنِیَّة صورت نفسانی آرزو است که در ذهن آرزو کننده ایجاد می‌شود، وی درباره ارتباط آرزو با دروغ می‌گوید: آرزو مبداء دروغ است زیرا هیچ یک از آن دو حقیقت ندارد از این رو می‌توان دروغ را به آرزو تعبیر کرد.^۳

واژه تَمْنِی نیز از همان ریشه است و بر باب تَفَعَّل رفته است و حالتی خبری و گزارشی دارد و به معنای آرزو است.^۴

ابن اثیر تمنی را به معنای میل داشتن به تحقق چیزی محبوب دانسته است،^۵ ولی صاحب کتاب التحقيق بر آن است که تمنی میل داشتن به حصول چیزی همراه با اندازه گرفتن آن است،^۶ اما جناب راغب تمنی را به گونه‌ای معنا کرده که با کذب ارتباط نزدیک دارد و می‌گوید تمنی عبارت است از: تصور چیزی در نفس که گاهی در فکر است ولی بیشتر حدسی است.^۷ برخی نیز تمنی را طلب امری مورد پسند دانسته که برای بدست

۱. ابوصرمه، دایرة المعارف قرآن کریم، ص ۱۶۹.

۲. همان، ص ۱۷۰.

۳. راغب اصفهانی، المفردات، ص ۷۸۰.

۴. ابوصرمه، دایرة المعارف قرآن کریم، ص ۱۷۱.

۵. ابن اثیر، النهایة، ج ۴، ص ۳۶۷.

۶. مصطفوی، التحقيق، ج ۱۱، ص ۱۸۵.

۷. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۱۷۹.

آمدن آن امیدی نیست و اگر امر مورد پسندی باشد که بر بدست آمدنش امید است، اینگونه طلب ترجی معنا می‌شود.^۱

به طور کلی امانی به معنای آرزو است، اما درباره معنای آرزو لغت شناسان فارسی زبان آرزو را به معنای شهوت، کام، مراد، حرص دانسته‌اند^۲ و معتقدند که، آرزو در آرزو حرص و علاقه شدید داشتن به چیزی است.^۳ بنابراین، اُمْنِیَّة که جمع آن اَمانی است، و تَمَنی که بر باب تَفَعُّل رفته است، همگی از ریشه‌ی (م ن ی) به معنای آرزو می‌باشد، و واژگان متقارب آن وَدَّ، اَمَلَ، لَعَلَ و... می‌باشد در جای خود بررسی خواهد شد.

۲-۱. معنای اصطلاحی

باتوجه به اینکه معنای واژه امانی در لغت مشخص شد، اکنون به بررسی معنای اصطلاحی این واژه نزد مفسران می‌پردازیم.

مفسران در ارتباط با واژه امانی و مشتقات آن شش معنا به کار بردند: احادیث، اکاذیب، باطیل، مزاعم، مواعید بی‌اساس، تلاوت.^۴ که احادیث به معنای افسانه‌ها و حدیث‌ها،^۵ اکاذیب جمع کذب به معنای سخن دروغ است،^۶ باطیل به معنای اراجیف و موهومات و بیهوده‌ها می‌باشد،^۷ مزاعم به معنای ادعاها و دعاوی بی‌اساس،^۸ مواعید جمع وعده و به معنای وعده‌ها، وعده داده شدگان است.^۹ و ابو منصور وجه نام گذاری تلاوت را بر اُمْنِیَّة این دانسته که وقتی تلاوت کننده به آیه‌ی رحمت برخورد می‌کند آن را تمنا می‌کند و چون بر آیه عذاب می‌رسد رهایی از آن را آرزو می‌کند،^{۱۰} تفسیر مجمع البیان نیز ذیل تفسیر آیه ۵۲ سوره حج تمنی را و ذیل آیه ۷۸ سوره بقره امانی را اینگونه معنا می‌کند.^{۱۱} اما جناب زمخشری امانی را آرزو و خیالاتی که قرآن به آن اشاره کرده می‌داند.^{۱۲}

۱. خرمشاهی، دانشنامه قرآن پژوهی، ص ۳۰۲.

۲. علامه فلسفی، فرهنگ زبان فارسی، ص ۲۳.

۳. همان، ص ۲۵.

۴. زینلی بهزادان، مقاله معنا شناسی امانی و اُمْنِیَّة در بافتار آیات قرآن، ص ۳.

۵. آژرنگ، گنجینه لغات، ص ۹۲.

۶. همان، ص ۹۹.

۷. همان، ص ۸۳.

۸. همان، ج ۲، ص ۱۵۰۸.

۹. همان، ج ۲، ص ۱۶۰۰.

۱۰. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۲۰۴.

۱۱. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۲۰۹.

۱۲. زمخشری، تفسیر کشاف، ج ۱، ص ۱۵۷.

جناب مکارم شیرازی در تفسیر خود اینگونه بیان می‌کند که امانی که جمع کلمه اُمْنِیَّة است، آرزوهایی که انسان به آن نمی‌رسد می‌باشد و علت به کار بردن آن به شکل جمع را این دانسته که آرزو خود ریشه و سرچشمه‌ی آرزوهای دیگر است و به اصطلاح آرزو دارای شاخ و برگ‌های متعدد و فراوان است.^۱

وی درباره تفسیر امانی در آیه ۷۸ بقره می‌گوید: امانی یهود همان پندارها و امتیازات موهومی بوده که یهود برای خود قائل بودند، همانند آنکه خود را دوستان خدا می‌دانستند. البته این احتمال نیز وجود دارد که مقصود از امانی در این آیه تحریفات بزرگان یهود باشد.^۲

به هر ترتیب، مقصود از امانی یهود در اصطلاح مفسران همان گمان‌ها و پندارهای موهومی بوده که بنی‌اسرائیل، همواره برای خود قائل بودند.

۳-۱. معانی متغارب

پس از آن که معنای امانی در لغت و اصطلاح مفسران روشن شد، اکنون به بررسی واژگان متقارب آن می‌پردازیم.

آرزو به معنای خواهش چیزی که دست یابی به آن محال یا دور از انتظار است می‌باشد،^۳ و اگر آرزو مقدس و قابل دست‌یابی برای شخص محترمی باشد به آن آرمان اطلاق می‌شود.^۴ آرزو در فارسی با الفاظ کاش، ای کاش، امید است و... بیان می‌شود و در قرآن با واژگان مختلفی که آن‌ها بررسی می‌شود بیان می‌شود.

(۱) لیت: این حرف ۱۴ بار در قرآن به کار رفته و از حروف مشبه بالفعل می‌باشد و اصلی‌ترین و رایج‌ترین کاربرد آن برای آرزو است.^۵

(۲) لو: این حرف در اصل برای شرط وضع شده ولی گاهی به معنای آرزو نیز می‌آید.^۶

(۳) هل: این حرف نیز اصل ساختارش برای پرسش و استفهام است و در مواردی بیان‌کننده آرزو است.^۷

(۴) لعل: برخی کاربرد اصلی این واژه را که اظهار امید است، به معنای آرزو دانسته‌اند.^۸

دانشمندان علوم بلاغت، هل و لعل را حاکی از امید آرزو کننده به تحقق آرزو دانسته‌اند در حالی که، لو از ناامیدی حکایت می‌کند و لیت به معنای مطلق آرزو است.^۹

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۶۲.

۲. همان، ص ۲۷۲.

۳. آژرنگ، گنجینه لغات، ج ۱، ص ۴۷.

۴. علامه فلسفی، فرهنگ زبان فارسی، ص ۲۷.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۳۷۳.

۶. زمخشری، تفسیر کشاف، ج ۱، ص ۲۱۲.

۷. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۴، ص ۶۵۷.

۸. زمخشری، تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۶۷.

۹. تفتازانی، مختصر المعانی، ج ۱، ص ۲۰۱، ۲۰۰.

خداوند ابتدا اختلاف یهود و نصارا را بیان نموده سپس ذکر می‌کند که آنان با وجود آن که کتاب الهی در دست دارند، که باید راهگشای باشد باز با هم اختلاف دارند، و مشرکان را نیز مانند آنان می‌داند که باور بر آن دارند که تنها خودشان حق هستند. در پایان آیه، خداوند ذکر می‌کند که در روز قیامت درباره آنچه که اختلاف داشتید داوری می‌شود و آنجاست که حقایق روشن می‌شود و کسی نمی‌تواند حق را منکر شود و آیه به نوعی دلگرمی به مومنان مسلمان می‌دهد، که اگر پیروان این مذاهب آیین شما رو نفی می‌کنند و با شما مبارزه می‌کنند نگران نباشید، زیرا اینان هم دیگر را نفی می‌کنند، که ریشه آن جهل و نادانی است و خداوند دین حق را مشخص نموده و قضاوت می‌کند.^۱

صاحب تفسیر الکاشف ذکر می‌کند که خداوند در آیه، اولاً همان پاسخی را که به مشرکان می‌دهد که به اهل کتاب می‌دهد، ثانیاً خداوند طرفداران حق را از باطل تشخیص می‌دهد، و آنان به کیفر اعمالشان خواهد رسید.^۲

تفسیر نور نیز بر آن است، که صاحبان عقاید باطل هم دیگر را نفی می‌کنند، و خداوند در قیامت با قضاوت خود تمام اختلافات را پایان خواهد داد، و از خودخواهی باشد علم نیز سودی ندارد.^۳ شیخ نهاوندی نیز بیان می‌کند که وقتی دینی کتاب آسمانی دارد نباید از این قبیل اختلافات را داشته باشد، و خداوند پاسخ به اهل کتاب را در قیامت با روشن کردن حقایق خواهد داد.^۴ بنابراین، خداوند ابتدا اعتقاد بر به حق بودن مطلق یهود را بیان می‌کند، که مشرکان نیز چنین ادعایی داشتن، و خداوند پاسخ می‌دهد که در روز قیامت قضاوت خواهد کرد.

۳-۳-۳. تأکید بر عدم جلوگیری عمر هزارساله از عذاب

همان طور که گفته شد، یکی از آرزوهایی که همواره یهودیان آن را داشته‌اند، آن بوده که طولانی‌ترین عمر را داشته باشند، که خداوند آن را بیان فرمود.

«وَلْتَجِدْنَهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحِّجٍ عَنِ الْإِعْدَابِ إِنَّ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ»^۵؛ و آنها را حریص‌ترین مردم حتی حریص‌تر از مشرکان - بر زندگی (این دنیا، و اندوختن ثروت) خواهی یافت؛ (تا آنجا) که هر یک از آنها آرزو دارد هزار سال عمر به او داده شود! در حالی که این عمر طولانی، او را از کیفر (الهی) باز نخواهد داشت. و خداوند به اعمال آنها بیناست.

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۶۱.

۲. مغنیه، تفسیر کاشف، ج ۱، ص ۳۳۳.

۳. قرآنی، تفسیر نور، ص ۱۸۲.

۴. نهاوندی، تفسیر نفحات الرحمن، ص ۴۱۶.

۵. بقره: ۹۶.

در آیه شریفه از حرص و طمع شدید یهود نسبت به مادیات سخن به میان آمده، و حرص آنان را از حرص مشرکان نیز بیشتر می‌داند، و ذکر می‌کند که چنان علاقه به دنیا و مادیات دارند که به طمع جمع کردن ثروت، آرزو می‌کنند که هزارسال عمر کنند.^۱

تفسیر نور ذیل آیه بیان می‌کند که، آیه تأکید بر آن دارد که عمر طولانی اهمیت ندارد بلکه قرب به خدا و برکت در عمر و نجات از آتش است که اهمیت دارد و خدا در آیه حرص شدید یهود را به مسلمانان نشان می‌دهد، و انسان دروغ گو همواره کم حافظه است، یهود از یک سو بهشت را مخصوص خود می‌داند، از طرفی دیگر آرزوی عمر طولانی می‌کند.^۲

عبارت، «مَا هُوَ بِمُزَحِّجٍ مِّنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ»، بیان کننده آن است که هر کدام آرزوی عمر طولانی دارند ولی این عمر طولانی آنان را از عذاب رها نخواهد کرد و مردم با ایمان که اعمال صالح انجام دادن هرگز از مرگ وحشت ندارند.^۳

تفسیر نفحات الرحمن ذیل آیه معتقد است یهودیان از مشرکین که اعتقاد به آخرت هم ندارند حریص‌ترند، و این حرص باعث شده آنان هرگز آرزو مرگ نکنند، زیرا آنان از نعمت‌های آخرت مأیوس‌اند.^۴ بنابراین، خداوند در قرآن آرزوی یهود مبنی بر طول عمر زیاد را بیان کرده، ریشه این آرزو را حرص و طمع به مادیات و دنیا معرفی می‌کند و ذکر می‌کند که عمر طولانی باعث عدم عذاب و رهایی از آن نخواهد شد، و خداوند بر اعمال بندگان آگاه است و هرکس کیفر اعمال خود را خواهد دید.

۱. مکارم، تفسیر نمونه، ص ۴۰۹.

۲. قرآنی، تفسیر نور، ص ۱۶۵.

۳. مکارم، تفسیر نمونه، ص ۴۱۴.

۴. نهانندی، تفسیر نفحات الرحمن، ص ۴۰۵.

نتیجه گیری

خداوند متعال در قرآن بسیار درباره اهل کتاب به ویژه یهود سخن گفته است، یکی از مباحثی که درباره یهود مطرح کرده است بحث امانی یهود است.

خداوند در قرآن آرزوهایی همچون، آرزوی رویگردانی مردم از اسلام به کفر، آرزوی برحق بودن مطلق یهود، آرزو انحصاری بودن بهشت، آرزو عمر هزار ساله را برای یهود بیان نموده است. و ریشه این آرزوها را خودبرتربینی، نژاد پرستی، حرص و طمع نسبت به دنیا، حسد، امتیاز طلبی، و مواردی از این قبیل معرفی می کند که می توان دو علت برای آن تصور نمود اول آنکه خداوند قصد شناساندن این قوم را به مسلمانان داشته و دوم آن که قصد عبرت قرار دادن آنان برای مسلمین را دارد، تا با این دو هدف توطئه های آنان علیه مسلمانان خنثی شود.

و شیوه های پاسخ خداوند به دشمنان و مخالفان نیز به نوعی آموزش برای مسلمین است که ابتدا با شیوه استدلال سعی در هدایت و تمام کردن حجت بر آنان داشته باشند و برای آنان دلیل بیاورند و از آنان درخواست دلیل کنند و سپس ابتدا به جامعه سازی و خودسازی بپردازند و در نهایت اگر مدارا و استدلال پاسخ مطلوبی نداد با دشمنان خدا به جهاد برخیزند.

فهرست منابع

* قرآن کریم، ترجمه: مکارم شیرازی.

۱. ابن اثیر، النهاية فی غریب الحديث والاثر، بی جا، مکتبه الاسلامیه، بی تا.
۲. ابن فارس، احمد، مقاییس لغه، قم: دارالفکر، بی تا.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم: دارالفکر، بی تا.
۴. اصفهانی، راغب، المفردات فی غریب القرآن، ترجمه: غلام رضا خسروی، تهران: المکتبه المرتضویه، ۱۳۸۳ ه.ش.
۵. ابوصرمه. دایره المعارف قرآن، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.
۶. آزرنگ، نصرالله، گنجینه لغات، تهران: انتشارات گنجینه، چاپ اول، ۱۳۸۱ ه.ش.
۷. باقری، محمود، صهیونیسم جهانی و مسئله فلسطین، چاپ دوم، تهران: پژوهشکده و مطالعات بسیج، ۱۳۸۸ ه.ش.
۸. تفتازانی، سعدالدین، مختصر المعانی، قم: دارالفکر، چاپ سوم، ۱۳۷۶ ه.ش.
۹. جدید بناب، علی، عملکرد صیونیسم در برابر جهان اسلام، تهران: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۰. خرمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن پژوهی، بی جا، انتشارات دوستان، چاپ اول، ۱۳۷۷ ه.ش.
۱۱. رکنی، محمد باقر، اخلاق یهودی و تمدن غربی، تهران: انتشارات موعود العصر (عج)، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۲. زمخشری، محمد بن عمر بن محمد، ترجمه: مسعود انصاری، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۴۰۲ ه.ش.
۱۳. زینلی بهزادان، فرهاد، «معناشناسی واژه امانی و امنیه در بافتار آیات قرآن کریم، دانشگاه ولی عصر رفسنجان، ۱۳۹۹ ه.ش.
۱۴. طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ ه.ش.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه: هاشم رسولی، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۳ ه.ش.
۱۶. طوسی، محمد بن حسین، تبیان فی تفسیر القرآن، ترجمه: محمد حسین تهرانی، تهران: انتشارات الغدیر. بی تا.
۱۷. عسکری، ابوهلال، فروق فی اللغة، ترجمه: محمد علوی، چاپ اول، تهران: انتشارات الغدیر، بی تا.
۱۸. فلسفی، احمد، فرهنگ زبان فارسی، تهران: انتشارات گلبان چاپ، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۹. قرائتی، محسن، نور، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۱ ه.ش.

۲۰. مصطفوی، حسین، التحقيق فی کلمات القرآن، قم: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، بی تا.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، نمونه، تهران: دارالمکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷ ه.ش.
۲۲. مغنیه، محمد جواد، الکاشف، ترجمه: موسی دانش، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۴ ه.ش.
۲۳. نهاوندی، محمد، نفحات الرحمن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۱ ه.ش.